

Д. А. Тихоненков

**ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

**Посібник для підготовки
до іспитів**

Харків
«Право»
2017

УДК 340.15(1–4)
ББК 67.0я73
Т46

Тихоненков Д. А.

Т46 Історія держави і права зарубіжних країн : посіб. для підгот. до іспитів / Д. А. Тихоненков. – Харків : Право, 2017. – 248 с.

ISBN 978-966-937-179-9

Використовуючи дану книгу при підготовці до здачі іспиту, студенти зможуть систематизувати і конкретизувати знання, набуті в процесі вивчення цієї дисципліни, зосередити свою увагу на основних поняттях, їх ознаках і особливостях, сформулювати приблизну структуру (план) відповідей на можливі екзаменаційні питання. Даний посібник не підміняє існуючі підручники з історії держави і права зарубіжних країн. Його завдання: допомогти студенту в стислі строки підготуватися й успішно скласти іспит.

Для студентів юридичних вузів і факультетів, а також усіх, хто цікавиться минулим і сучасним історії права різних народів і країн.

УДК 340.15(1–4)
ББК 67.0я73

ISBN 978-966-937-179-9

© Тихоненков Д. А., 2017
© Видавництво «Право», 2017

Зміст

Від автора.....	8
1. Предмет і метод історії держави і права зарубіжних країн. Періодизація курсу.....	9

Розділ I

Держава і право Стародавнього світу

2. Основні риси суспільного та державного устрою в країнах Стародавнього Сходу.....	11
3. Палацова система управління в країнах Стародавнього Сходу.....	12
4. Кастовий устрій у країнах Стародавнього Сходу. Система варн у Стародавній Індії.....	13
5. Шумерійські закони.....	17
6. Загальна характеристика Законів царя Хаммурапі.....	18
7. Правове становище населення за Законами царя Хаммурапі.....	19
8. Право власності за Законами царя Хаммурапі.....	21
9. Зобов'язальне право за Законами царя Хаммурапі.....	23
10. Злочини та покарання за Законами Хаммурапі.....	24
11. Виникнення держави в Стародавній Індії.....	25
12. Державний устрій Стародавньої Індії.....	28
13. Давньоіндійські закони Наради і Брихаспаті.....	30
14. Артхашастра.....	31
15. Шлюбно-сімейні відносини за Законами Ману.....	34
16. Виникнення, розквіт і занепад Афіньської держави.....	35
17. Реформи Солона, Клісфена, Ефіальта і Перикла в Афінах. Система афіньської демократії.....	37
18. Право Афінь.....	39
19. Особливості державного устрою Спарти.....	43
20. Утворення держави в Стародавньому Римі. Реформи Сервія Туллія.....	44
21. Державний устрій Риму в період республіки.....	48
22. Перехід у Римі від республіки до імперії. Диктатура Сулли. Перший і другий тріумвірати.....	50

23. Державний устрій Риму в період принципату (I ст. до н. е. – III ст. н. е.)	51
24. Державний устрій Риму в період доміанату (III–V ст. н. е.)	52
25. Право Стародавнього Риму (джерела, періодизація)	53
26. Вчення про осіб у римському праві	56
27. Загальна характеристика Законів XII таблиць	59
28. Право власності за Законами XII таблиць	60
29. Зобов'язання в римському праві	61
30. Шлюбно-сімейне та спадкове право Стародавнього Риму	63
31. Преторське право в Стародавньому Римі	65
32. Судовий процес у Стародавньому Римі (легісакційний, формулярний і екстраординарний)	67
33. Кодифікація римського права. Corpus juris civilis	69

Розділ II

Держава і право Середніх віків

34. Ранньофеодальна держава франків. Реформи Карла Мартелла	73
35. Феодальна сеньйоріальна монархія в країнах Західної Європи	74
36. Станово-представницька монархія у країнах Західної Європи	76
37. Абсолютна монархія у країнах Західної Європи	78
38. Феодальна власність: алод, бенефіцій, феодал	80
39. Право власності за Салічною правдою	81
40. Злочини та покарання за Салічною правдою	83
41. Обвинувально-змагальний процес за Салічною правдою	84
42. Становлення феодальної держави у Франції	86
43. Право феодальної Франції	88
44. Становлення феодальної держави Німеччини. Священна Римська імперія германської нації	89
45. «Кароліна» – пам'ятка кримінального та кримінально-процесуального права феодальної Німеччини	92
46. Виникнення феодальної держави і права в Англії	95
47. Реформи Генріха II в Англії	98
48. Велика хартія вольностей 1215 р.	99
49. Становлення Арабського Халіфату	101
50. Правове становище населення в Арабському Халіфаті	104
51. Державний устрій Арабського Халіфату	107
52. Мусульманське право	110

Розділ III

Держава і право Нового і Новітнього часу

53. Англійська революція 1641–1660 рр.	114
54. «Акт про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями» – Habeas Corpus Act, 1679 р.	116
55. «Славна революція» 1688 р. в Англії. Білль про права 1689 р.	117
56. «Акт про влаштування» 1701 р.	119
57. Виборчі реформи XIX ст. в Англії.....	121
58. Розвиток «загального права» і «права справедливості» в Англії в післяреволюційний період (друга половина XVII – XIX ст.).....	122
59. Розвиток англійського цивільного і кримінального права в XVIII–XIX ст.	124
60. Війна північноамериканських колоній за незалежність від англійської корони. Декларація незалежності США від 4 липня 1776 р.	127
61. «Статті конфедерації» 1781 р.	129
62. Конституція США 1787 р.	130
63. Білль про права 1791 р.	132
64. XIII (1865 р.), XIV (1868 р.) і XV (1870 р.) поправки до Конституції США.....	134
65. Зміни в політичній системі США на початку XX ст.	136
66. «Новий курс» Ф. Д. Рузвельта в США.....	137
67. Велика французька революція 1789–1794 рр.	140
68. Конституційна монархія у Франції (5 травня 1789 р. – 10 серпня 1792 р.).....	145
69. Жирондистська республіка у Франції (10 серпня 1792 р. – 2 червня 1793 р.).....	148
70. Якобінська диктатура у Франції (2 червня 1793 р. – 27 липня 1794 р.).....	149
71. Режим Директорії у Франції (1795–1799).....	154
72. Консульство та імперія Наполеона Бонапарта у Франції.....	155
73. Французький Цивільний кодекс 1804 р.	158
74. Право власності та інші речові права за французьким Цивільним кодексом 1804 р.	160

75. Зобов'язальне право за французьким Цивільним кодексом 1804 р.	163
76. Сімейне право за французьким Цивільним кодексом 1804 р.	165
77. Кримінальний кодекс Франції 1810 р.	167
78. Держава і право Франції від режиму Реставрації до Другої імперії	170
79. Третя республіка у Франції	173
80. Народний фронт у Франції.....	176
81. Четверта республіка у Франції	178
82. П'ята республіка у Франції	180
83. Конституційна хартія Пруссії від 31 січня 1850 р.	181
84. Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 р.	183
85. Кримінальне уложення Німецької імперії 1871 р.	186
86. Німецьке цивільне уложення 1896 р. Правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб.....	187
87. Зобов'язальне і речове право за Німецьким цивільним уложенням 1896 р.	190
88. Сімейно-шлюбні відносини за Німецьким цивільним уложенням 1896 р.	192
89. Листопадова революція 1918 р. у Німеччині. Веймарська конституція 1919 р.	194
90. Встановлення фашистської диктатури в Італії.....	198
91. Конституція Італії 1947 р.	199
92. Встановлення фашистської диктатури в Німеччині	200
93. Механізм фашистської диктатури в Німеччині.....	202
94. Утворення Федеративної Республіки Німеччини	204
95. Революція Мейдзі в Японії. Конституція 1889 р. та затвердження монархії	206
96. Капітуляція Японії. Конституція Японії 1947 р.	208
97. Утворення Республіки Індія. Конституція 1949 р.	209
98. Національні держави Центральної і Південно-Східної Європи в 1918–1945 рр.	215
99. Особливості соціально-політичного розвитку європейських країн народної демократії. Революції 1989–1990 рр. і їх державно-правові наслідки.....	218

100.	Створення Федеративної Республіки Німеччини	231
101.	Державний устрій ФРН за Конституцією 1949 р.	232
102.	Створення єдиної держави Німеччини	234
103.	Розвиток кримінального права буржуазних країн у XX ст.	235
104.	Основні зміни в цивільному праві буржуазних країн у XX ст.	239
105.	Нові тенденції в розвитку правових систем у XX ст. Вплив міжнародних правових норм на внутрішнє право окремих держав.....	243
106.	Прогресивні нововведення в сімейному праві в XX ст. Еволюція правового становища жінки	244
	Література	245

Від автора

Цей посібник не підміняє існуючі підручники з історії держави і права зарубіжних країн. Його завдання – допомогти студенту в стислі строки підготуватися й успішно скласти іспит.

Посібник включає три розділи:

I. Держава і право Стародавнього світу.

II. Держава і право Середніх віків.

III. Держава і право Нового і Новітнього часу.

Посібник створено у відповідності до прийнятої практики побудови курсу «Історія держави і права зарубіжних країн».

1. Предмет і метод історії держави і права зарубіжних країн. Періодизація курсу

Історія держави і права зарубіжних країн, поряд із теорією держави і права та історією політичних і правових вчень, є фундаментальною наукою, без засвоєння якої важко говорити про отримання дійсно академічної юридичної освіти.

Якщо теорія держави і права озброює студента понятійним юридичним апаратом, то *історія держави і права* перевіряє ці поняття на міцність. Вона показує, що за ними стоїть у конкретних країнах і в конкретних історичних умовах. Більше того, ця наука намагається виявити *загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права на прикладі тих країн, де ці закономірності більш чітко проявилися. Виявлення цих закономірностей, аналіз державно-правових процесів і їх причин, по суті, і є предметом історії держави і права зарубіжних країн.*

Але перш ніж державно-правові явища стають конкретно-історичною реальністю, вони виникають як ідеї і вчення, і лише зі спливом часу знаходять своє відображення в державному будівництві та в правових документах. Тому вивчення *історії політичних і правових вчень* дозволяє глибше зрозуміти історію держави і права, допомагає розібратися в механізмі державної влади і праві.

Вивчення історії держави і права зарубіжних країн сприяє прояву у студента певних політичних уподобань і формуванню світогляду.

Основними методами вивчення держави і права є: історичний, порівняльно-історичний, системно-структурний та статистичний.

Історичний метод передбачає, що державу і право необхідно вивчати як змінне в часі явище.

Порівняльно-історичний полягає у виявленні подібності і типових рис досліджуваних явищ у різних народів, які перебувають на однаковому ступені розвитку, або в зіставленні цих явищ з ними ж, але на різних часових етапах.

Системно-структурний метод розглядає державу і право як складну систему. Він спрямований на дослідження структурних зв'язків, елементів, що входять до них. Вивчення властивостей окремих частин дозволяє вивести властивість цілого об'єкта.

Статистичний метод спрямований на дослідження кількісних сторін історичного процесу, допомагає відокремити необхідне від випадкового і виявити закономірності в масових явищах.

Періодизація курсу залежить від різних підходів, серед яких можна виділити формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід пов'язаний з іменами К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна. Відповідно до цього підходу держава і право виникають при переході від первіснообщинної суспільно-економічної формації до рабовласницької (або, як у східних слов'ян, минаючи рабовласництво, – до феодалної формації).

За назвою формації існують такі **типи держави і права**: *рабовласницький, феодалний, буржуазний* і в перспективі комуністичний. Вони послідовно змінюють один одного, а боротьба класів є двигуном цього процесу. Відповідно **структура курсу** при такому підході включає в себе три розділи: *рабовласницька, феодална і буржуазна держава і право*.

Цивілізаційний підхід (А. Д. Тойнбі, С. Хантінгтон, О. Шпенглер та ін.) бере за основу певний тип цивілізації з його унікальною релігією, особливою культурою, традиціями тощо. **Періодизацію курсу** держави і права зарубіжних країн згідно з таким підходом вибудувати досить складно, тому автори підручників, розглядаючи окремо різні країни, як правило, обмежуються виділенням часових періодів: *держава і право Стародавнього світу, держава і право Середніх віків, держава і право Нового і Новітнього часу*.

Розділ І

Держава і право Стародавнього світу

2. Основні риси суспільного та державного устрою в країнах Стародавнього Сходу

Суспільний устрій у країнах Стародавнього Сходу характеризується правовою нерівністю населення, поділом його на класи, стани і касты. Рабство часто мало патріархальний характер. Раби використовувалися для будівництва каналів, гребель, пірамід (в Єгипті) і т. ін. У той же час частина рабів займалася сільським господарством та ремеслом.

Вільні люди ділилися на окремі групи залежно від походження і роду діяльності. Так, у Стародавній Індії існували *чотири варни*: *брахмани* (жерці, мудреці, філософи, вчені), *кшатрії* (правителі, воїни), *вайши* і (землероби, торговці, ремісники, лихварі) і *шудри* (слуги). *Населення Стародавнього Вавилону* поділялося на *авілум* («людина») і *мушкенум* («той, що падає долілиць»).

Серед рівних за положенням діяв «закон Таліона» – «око за око, зуб за зуб» (відплата рівним за рівне). В інших випадках життя, здоров'я і майно вищих груп захищалися сильніше.

Для позначення держави в країнах Стародавнього Сходу використовуються терміни: «східна деспотія» (Енгельс), «східна теократія» і «теократична монархія».

Можна виділити такі *ознаки такої держави*:

1. *Спадкова, необмежена влада обожнюваного правителя* (фараон в Єгипті, раджа в Індії, лугаль у Вавилоні, ван у Китаї).

2. *Наявність дворецького як першого помічника правителя* (чаті, сян, нубанда, головний мантрин).

3. *Палацова система управління*, коли палац правителя є організуючим центром усього державного механізму, а особи, які обслуговують палац, одночасно є (кажучи сучасною мовою) вищими посадовими особами держави.

4. *Наявність трьох відомств управління* (військове, фінансове, громадських робіт). У цьому випадку термін «відомства» взятий

з робіт Енгельса, і його слід розуміти як функції держави, тобто основні напрями її діяльності.

5. Поєднання суворої централізації державного управління з обциним самоврядуванням на нижньому рівні.

===== 3. Палацова система управління в країнах Стародавнього Сходу

У країнах Стародавнього Сходу існувала палацова система управління, центром якої був палац правителя. Така система не передбачала розмежування між виконанням державних обов'язків і обслуговуванням особистих потреб правителя. Тому *управління країною і палацом перебувало в руках дворецького. У Стародавньому Єгипті його називали «чати», у Стародавньому Вавилоні – «нубанда», у Стародавній Індії – «головний мантрин», а в Стародавньому Китаї – «сян». Як правило, це був найближчий родич правителя, людина, якій він міг довіряти. Дворецький керував палацом і управляв державою.*

Дворецькому підпорядковувалися всі інші чиновники центрального управління, які, у свою чергу, керували діяльністю всіх інших чиновників.

Структура державного апарату в Індії включала в себе кілька рівнів: *мантрин* – радник, *махаматра* – вищий сановник, *аматья* – сановник і близько 30 *ад'якша*. Крім того, одним із найважливіших державних органів був *мантрипаришад*, який являв собою збори царських сановників. Мантрипаришад здійснював перевірку всієї системи управління і давав поради правителю з важливих питань державної політики. Він мав величезний вплив і певною мірою обмежував владу правителя – раджі. Важливе місце у структурі державного апарату займала таємна рада, що складалася з восьми сановників. *У центральний апарат також входили головний суддя, виконавець покарань, домашній жрець (пурохита), астролог, воєначальники, чиновники, охоронці і т. д.* Через них давньоіндійська держава реалізувала свої функції (насамперед у сфері захисту держави, збору податків, організації громадських робіт).

У Стародавньому Вавилоні вищим посадовцем був нубанда. Він керував царським палацом і керував великим штатом урядовців і слуг. Згодом на нього було покладено керівництво всіма господарськими роботами, будівництво всіх іригаційних споруд, фінансову політику. Йому підпорядковувалися скарбник, начальник царської гвардії та охорони, радники царя і воєначальники. Усі ці особи, по суті, були не тільки царськими чиновниками, але і вищими посадовими особами Стародавнього Вавилону.

Вищою посадовою особою в Стародавньому Єгипті був візир (чаті). Йому належала вища адміністративна влада, він був хранителем царської казни і керував усім апаратом чиновників. Візир очолював найважливіший колегіальний орган – раду десяти.

У Стародавньому Китаї дворецького називали сянь. Він очолював величезну кількість чиновників і виконував різноманітні доручення свого вана. Централізація управління в епоху Цінь потягла за собою зміни в центральному апараті. На перше місце виходить радник правителя ченсян, який керує роботою державного апарату і виконує всі вказівки імператора. Збройні сили в цей період очолював тайвей, а за збором податків стежив шаофу. Судова функція була покладена на тинвея, а контрольна – на юйші дафу.

Незважаючи на велику кількість всіляких чиновників у державних апаратах країн Стародавнього Сходу, можна виділити певну систему у вигляді трьох головних відомств управління (*див. питання 2*).

==== 4. Кастовий устрій у країнах Стародавнього Сходу. Система варн у Стародавній Індії

Відповідаючи на питання про кастовий устрій у країнах Стародавнього Сходу, студент повинен показати структуру стародавнього суспільства й охарактеризувати правове становище різних груп населення.

Так, аналіз Законів давньовавилонського царя Хаммурапі дозволяє виділити дві основні групи вільного населення: авілум і мушкенум.

Авілум («людина») – вільний общинник, глава патріархальної сім'ї. Він володів ділянкою общинної землі, мав майнові права і міг

розраховувати на підтримку громади. Правовий статус авілум в основному визначався звичайним правом. Однак держава була зацікавлена в збереженні прошарку вільних общинників, оскільки авілум були основними платниками податків. Закони Хаммурапі забезпечують максимальний правовий захист повноправного вавилонського населення. За злочини проти авілум призначалися найбільш важкі покарання і «дорожче» оцінювалося їх майно. Закони перешкоджали соціальній деградації вільного повноправного населення і встановлювали обмеження боргової кабали трьома роками. Боргова кабала не позбавляла особу статусу вільної людини. Кредитор ніс відповідальність у разі смерті, побоїв чи поганого поводження з боржником. У певних випадках передбачалася майнова відповідальність кредитора.

Мушкенум («той, що падає долілиць») – неповноправна вільна людина, що вийшла з общини, але надійшла на службу в царське господарство. Можливо, положення мушкенум отримували раби-чужинці, посаджені на палацову або храмову землю. Він володів невідчужуваним земельним наділом з царсько-храмового фонду на умовах виплати частки врожаю в казну. Особа і майно мушкенум у законах оцінюються нижче, ніж у авілум. Менша правоздатність мушкенум визначалася тим, що ця категорія населення не зберегла зв'язки з громадою і не користувалася її захистом. У той же час відношення до царської служби, високий адміністративний статус визначали особливу турботу про мушкенум з боку держави.

У Стародавньому Вавилоні існували професійні воїни – *редум*, *баірум* (солдати), *деккум*, *лубуттум* (офіцери). За свою службу вони отримували натуральну платню – дім, поле, сад, які перебували в їх спадковому володінні, але не були власністю. Відмова *редум*, *баірум* виступити в царський похід каралася смертю, навіть якщо взамін вони надали найманця. Воїн, що потрапив у полон, підлягав викупу, як правило, за рахунок місцевого храму або казни. Будь-які утиски *редум* з боку військових начальників каралися смертю останніх: воїна не можна було здати внайом, відсторонити від царської служби, забрати в нього царські подарунки. За царську службу воїни отримували майно ілку (земельний наділ, худоба, будинок), яке не підлягало відчуженню. Будь-які операції з ним вважалися недійсними. Жалуване

царем майно не могло бути передано в забезпечення боргу воїна або віддано за викуп його з полону. При тривалій відсутності воїна його майно передавалося іншій людині, здатній нести царську службу. Однак протягом трьох років за воїном зберігалися права на наділ. Виняток становили випадки, коли воїн потрапляв у полон під час царської служби. Воїну, який повернувся з полону, майно поверталося, і він, як і раніше, зобов'язаний був служити цареві. Наділ редум, баірум міг бути переданий у спадок тільки синові за умови, що спадкоємець в змозі нести військову службу свого батька. Малолітній син прав на наділ не мав, але його матері передавалася третя частина землеволодіння. Дружині і дочкам воїна могло бути передано лише те майно, яке воїн придбав самостійно.

Закони Хаммурапі виділяють ще одну категорію населення – *тамкарів* – торгових агентів, які перебували на царській службі з обов'язком відраховувати до скарбниці частину прибутку від торговельних операцій. Тамкари були пов'язані з ринком і крім царських доручень могли здійснювати власні торговельні та лихварські операції.

Рабство у Вавилоні мало патріархальний характер. Раби перебували на становищі молодших членів родини, мали право на сім'ю і майно, яке вважалося власністю їх господаря. Закони Хаммурапі розглядають раба нарівні з майном, яке могло вільно відчужуватися. Нанесення тілесних ушкоджень або вбивство раба розцінювалося як заподіяння майнової шкоди і підлягало відповідному відшкодуванню. У той же час раб особисто відповідав за вчинені ним злочини і до нього застосовувалися жорстокі міри покарання. Раб міг заперечувати в суді своє рабське становище, але у випадку програшу справи його суворо карали. Закон особливо виділяє категорію палацових рабів і рабів мушкенум. Викрадення і приховування їх каралися смертною карою. Палацові раби або слуги мушкенум могли укладати шлюби з вільними жінками, і діти від таких шлюбів вважалися вільними. Вдова раба мала право на своє придане і половину спільно нажитого майна, інша половина передавалася хазяїну раба. Зрівняння правового статусу палацових рабів і рабів мушкенум пояснювалося тим, що вони розглядалися як царська (державна) власність і тому підлягали особливому правовому захисту.

У Стародавній Індії вільне населення ділилося на чотири варни: *брахмани* (жерці, мудреці, філософи, вчені), *кшатрії* (правителі, воїни), *вайш'ї* (землероби, торговці, ремісники) і *шудри* (слуги).

У Стародавній Індії у ведичний період (друга половина II тис. до н. е. – середина I тис. до н. е.) складається *система варі* – особливих станових груп. У Законах Ману згадуються чотири варни: *брахмани* (жерці), *кшатрії* (воїни, правителі), *вайш'ї* (землероби, ремісники) і *шудри* (слуги). Крім того, в законах містяться відомості про «недоторканих», які фактично становили найнижчу п'яту варну. Імовірно, вона поповнювалася нащадками від «неправильних» шлюбів, вигнаними зі своєї варни. Їм пропонувалася робота могильників, катів. Вони жили поза селищами, будь-яке спілкування з ними заборонялось.

Три вищі варни (брахмани, кшатрії, вайш'ї) вважалися «*двічі народженими*». Друге народження – обряд ініціації (посвячення), пов'язаний з початком вивчення священних книг, становив привілей цих варн. Обряд посвячення для брахмана проводився у 8-річному віці, для кшатрія – в 11 років, для вайш'ї – в 12 років. Вивчення Вед без такого посвячення розглядалося як крадіжка. «*Раз народжені*» шудри усувалися від участі у жертвоприношеннях і ритуалах.

За кожною варною закріплювалося спадкове коло занять. Брахманам і кшатріям заборонялося займатися ремеслом, торгівлею й землеробством. Брахманам слід вивчати Веди, здійснювати жертвоприношення, роздавати й отримувати милостиню. Кшатрії – військова аристократія – повинні були здійснювати управлінські функції. Вайш'ям пропонувалися торгівля, лихварство, землеробство. Шудри зобов'язані були зі смиренням слугувати вищим варнам. Поведінка варн була жорстко регламентованою, між ними були проведені чіткі релігійно-правові межі. Людина, що народилася у певній варні, належала до неї завжди, так само як її дружина і нащадки. Народження у певній варні залежало від карми – результату поведінки в минулих існуваннях. Вважалося, що в процесі численних перероджень людина може погіршити або поліпшити карму.

Релігійне освячення системи варн з часом ставало жорсткішим і перетворилося до кінця I тис. до н. е. в систему каст – вузьких професійних груп, яких налічувалося кілька сотень.

5. Шумерійські закони

Шумерійські закони – найдавніші відомі історії письмові пам’ятки права. Вони виникли в ранніх державних утвореннях на території Месопотамії в період Стародавнього Шумеру (XXIV–XX ст. до н. е.). До них належать Закони Урунімгїни (кін. XXIV ст. до н. е.) – правителя міста Лагаша, Закони Ур-Намму (кін. III тис. до н. е.) – правителя міста Ура, фрагменти інших кодифікацій, Закони Ліпіт-Іштара (XIX ст. до н. е.) і Закони Білалами (XVIII ст. до н. е.) – правителя Ешнунни, що передували Законам Хаммурапі. Хронологічно шумерійські закони належать до періоду Стародавнього Вавилону.

Закони Урунімгїни (Урукагїни) – найдавніші з відомих історії законодавчих пам’яток. Вони були прийняті в ході соціальної боротьби, яка привела Урунімгїну до влади в Лагаші. Закони були спрямовані на підтримання давніх «справедливих» порядків і традицій, на «захист вдів і сиріт», гарантували власникам храмових і державних наділів їх права «на основі справедливості», скасовували кабальні продажно-заставні угоди, а також містили деякі норми про покарання за замах на особистість повноправних шумерійців. Основним же покаранням були штрафи.

Крім законодавства Урунімгїни відомий також збірник шумерійських законів, що з’явилися після падіння III династії Ура і званий, за попередніми словами, «анна ітгішу» («за його вказівками»). Збірник складався із семи таблиць і був призначений для писарів, суддів, чиновників. У ньому містилися приписи про порядок оплати грошових і зернових позик, розмір відсотків, регулювалися відносини між батьками і дітьми, порядок розірвання шлюбу. Заслуговує також згадки фрагмент т. зв. «шумерійського кодексу», що призначався для писарів і суддів і містив норми північновавилонського міського права. Тут регулюються відносини між батьками і дітьми, встановлюється відповідальність за викрадення, нанесення побоїв вагітній жінці, відповідальність пастухів та ін.

Закони Ур-Намму – судебник царя об’єднаного «Царства Шумера і Аккада» Ур-Намму (2111–2094 рр. до н. е.), засновника III династії Ура. Закони Ур-Намму починаються з преамбули, малюючи добрі діяння царя, «який встановив у країні справедливість, вигнав зло

і чвари ...щоб сирота не був відданий у владу багатого, вдова не була віддана у владу сильного, людина сіклі (сікль – дрібна монета, але в даному випадку – бідний) не була віддана людині міни (міна – більш велика грошова одиниця)». Насправді Закони Ур-Намму фіксували типові порядки стародавньої деспотії – необмежену владу царя, панування чиновників у соціально-господарських відносинах, безправне становище населення. Такі порядки особливо характерні для III династії Ура, коли держава повністю монополізувала всі сфери господарства: сільське господарство, ремесло, внутрішню і зовнішню торгівлю. Селяни постають у Законах Ур-Намму як безправні державні ілоти-гуруші, які працюють у державних господарствах від зорі до зорі під керівництвом наглядачів за твердо встановлений пайок (чоловікам – 1,5 л, жінкам – 0,75 л зерна на день). Панівний же клас тут постає як клас чиновників-правителів на чолі з царем-богом нагорі ієрархії.

Закони міста Ешнунни – звід законів, що склався в XIX ст. до н. е. в Месопотамії, у місті Ешнунна (Ашнуннак), яке у XXI ст. до н. е. при III династії Ура входило до складу держави Шумер і Аккад, а з XX по XVIII ст. до н. е. являло собою невелику самостійну державу. Ці закони містили 61 статтю, регулювали правовий статус станових груп, рабів, обов'язки адміністрації, ряд статей було присвячено договорам найму, борговому праву, застави, карному праву. У цілому ж Закони Ешнунни характеризують суспільство із сильними централізованими функціями держави у сфері господарства, усього соціального життя. Закони Ешнунни – одне з джерел Законів Хаммурапі.

==== 6. Загальна характеристика Законів царя Хаммурапі

Закони Хаммурапі – кодекс законів давньовавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Найважливіша правова пам'ятка давнини, що характеризує Стародавній Вавилон як типову східну («азіатську») деспотію із сильними соціально-господарськими функціями держави, станovo-чиновницькою громадською структурою. Склалися Закони Хаммурапі з 282 статей, великого вступу і виснов-